УДК 821.55

Романенко О. В.

«ЧОРНИЙ ВОРОН» ВАСИЛЯ ШКЛЯРА: МІЖ ВИСОКОЮ ТА МАСОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ?

У статті аналізуються жанрово-стильові особливості нового історичного роману В. Шкляра «Чорний Ворон» та риси масової літератури в сучасній українській історичній романістиці.

Ключові слова: *історичний роман, масова література, жанр.*

В статье анализируются жанрово-стилевые особенности нового исторического романа В. Шкляра «Черный Ворон» и черты массовой литературы в современной украинской исторической романистике.

Ключевые слова: *исторический роман, массовая литература, жанр.*

The article analyzes the genre and style of the new historical novel by Shklyar «Black Crow» and features a mass of literature in modern Ukrainian history roman.

Key words: *the historical novel, the popular literature, a genre.*

Від самого народження цьому твору судилася подвійна роль. Він вийшов майже одночасно у двох українських видавництвах під різними назвами: у видавництві «Ярославів Вал» (де виграв конкурс в номінації «Кращий історичний роман») та «Клуб сімейного дозвілля» (щоправда, під назвою «Залишенець. Чорний ворон»). Критика одразу помістила роман між високою та масовою літературою: мовляв, авантюрно-пригодницька лінія не дозволяє віднести його до так званої високої літератури, а оригінальна композиційна будова, докладний психологічний аналіз дозволяє зарахувати до тої ж таки високої літератури. Отже, постає питання про жанрово-стильові особливості твору, яке фактично охоплює низку окремих підпитань: як розгортається хронотоп у тексті і яке це має значення для композиційної та ідейної будови твору? Які художні прийоми використовує автор для змалювання образу головного персонажа? Як можна охарактеризувати композиційну будову роману? Який конфлікт рухає дію у творі? Як у творі репрезентується історична свідомість? Як співвідносять у тексті художній вимисел і домисел? Й зрештою – чи можна роман «Чорний ворон» Василя Шкляра віднести до масової або високої літератури?

Теоретичним підґрунтям подібного аналізу можуть стати праці А. Гуляка, Т. Бовсуніської, С. Андрусів, Ю. Коваліва, Т. Гундорової, М. Батіна, Ц. Тодоровова, Н. Копистянської та ін. літературознавців, у яких так чи інакше висвітлено питання жанрово-стильових трансформацій у літературі ХХ століття загалом та української історичної прози зокрема.

В українській літературі ХХ століття з'явилося кілька творів, стильові ознаки яких засвідчують появу нових жанрових різновидів історичного роману. Так, зокрема, історична романістика Валерія Шевчука має надзвичайно розмаїтий жанровий діапазон: «На полі смиренному» – історико-філософський роман-притча, «Око прірви» – алегоричний історико-філософський роман, «Тіні нетлінні» – сімейна хроніка та ін. Однак останні десятиліття ХХ віку та початок ХХІ ст. засвідчив ще більше можливості трансформації жанру історичного роману: вийшли друком «Рівне/Ровно» О. Ірванця (жанр альтернативної історії), «Адепт» В. Єшкеліва та О. Гуцуляка (спроба написання містичного історико-пригодницького роману) тощо. Історичний роман «Чорний ворон» В. Шкляра цікавий принаймні тим, що в ньому відтворено події громадянської війни ХХ століття в Україні, зокрема історію Холодноярської республіки, яка з 1919 по 1922 рік була осередком визвольного руху на території нашої держави.

Хронологія буремних подій і нині українськими істориками подається скупо: 1918-1922 рр. український повстанський рух зароджується біля Мотронинського монастиря. Після революції на прохання ігумені в селі Мельники жителі створили загін самооборони Мотронинського монастиря під керівництвом Олекси Чучупаки, щоб вберегти монастир від пограбування. 1919 року загін із 22 осіб перетворився на полк, а Василя Чучупаку обрали полковником (до цього він був сільським вчителем). Його брат Петро Чучупака став начальником штабу полку. Під час окупації України денікінцями полк брав участь у вигнанні їх із Черкас. Холодноярська республіка контролювала понад 25 нав-

колишніх сіл та мала близько 15 тисячну армію, втім, територія повстанського руху охоплювала й набагато дальші села. Офіційна історична наука твердить про те, що Холодноярську республіку та повстанський рух було зліквідовано 1923 року внаслідок спецоперації чекістів, які вийшли на одного з отаманів, переконали отаманів в існуванні вигаданої у надрах ЧК «Чорноморської повстанської групи» та зманили отаманів у пастку і захопили провідних командирів Холодноярської повстанської групи військ.

Ці факти лягли в основу спогадів про буремні події М. Дорошенка «Стежками холодноярськими. 1919-1923» (Філадельфія, 1973), Ю. Горліса-Горського «Холодний Яр» (Львів, 1937), а також художніх творів, написаних, зокрема, мурівцем Федором Дудко («Отман Крук»), українським письменником Климом Поліщуком тощо. Однак тема боротьби повстанців Холодного Яру в українській історичній прозі не настільки поширена, як, скажімо, опис доби Київської Русі чи доби Хмельницького.

Художня версія тих подій від В. Шкляра певною мірою розширює уявлення про історію створення та загибелі Холодноярської республіки. Письменник вибудовує свій твір на засадах історичної достовірності: чи не кожний розділ книги розпочинається уривком із документу – чи то звіту чекістського, чи то уривку із газетної замітки, статті тощо. Відтак, роман має немовби дві площини оповіді: одну – художню (це історії двох отаманів: Веремії та Чорного Ворона), другу – документальну (це документальні свідчення, які відкривають розділи роману). Цікаво, що документальні свідчення автором подаються не у хронологічному порядку, а довільно: іноді вони випереджають події, описані у творі, іноді – після цитати із документу йде виклад художньої версії того, що відбулося, часом – В. Шкляр загалом не коментує та не дублює того, про що повідомляється у документі. Відтак документальна лінія у романі певною мірою виглядає як відсторонена і контрастує із художньою лінією твору, динамічною, із гостросюжетними поворотами, карколомними пригодами, вражаючими сценами.

Втім, автор не обмежився двоплановою композиційною будовою твору (документальна лінія та художня версія подій), й представив читачеві дві історію руху на прикладі життя та діяльності двох отаманів – Веремії та Чорного Ворона. Історія останнього розказана більш докладно, хоча також не в хронологічній послідовності. Історія Веремії дотична до подій життя Чорного Ворона, й дуже довго нагадує розсипаний пазл, не систематизовану оповідь, яка фактично із середини твору набуває закінченого вигляду. Долі двох отаманів поєднуються: Чорний Ворон рятує немовля, сина Веремії.

Та окрім реальних персонажів, у творі виведено ще одного – містичного чорного ворона, який спостерігає за подіями («На сусідньому дубі давно вже прокинувся старезний чорний ворон й одним оком сонно кліпав на це видовисько. Воронові було вже двісті сімдесят літ, проте він досі не стомився спостерігати за людськими дивацтвами і намагався ставитися до них з розумінням» [3, с. 9], – саме чорний ворон спостерігає за начебто похованням отамана Веремії. Старезний чорний ворон – своєрідне alter ego головного героя, отамана Чорного Ворона, мудрого, сміливого, мужнього, безмежно відданого своїй справі. Мудрий спостерігач – холоднокровний і байдужий до усього, що відбувається навколо, він – безпристрасний, на відміну від чорного ворона – птаха, Чорний Ворон – отаман – це суцільна пристрасть: і в коханні, і в вираженні почуттів, і в бою, і в спілкуванні із товаришами, і в судженнях. Історія отамана подається не послідовно, тільки на середині твору ми дізнаємося про те, як він вибрав для себе повстанську стезю. Втім, автор намагається із усіх сил надати творові глибшого змісту, ніж це передбачає авантюрно-пригодницька сюжетна лінія. Очевидно, саме із цією метою до тексту введено образ чорного ворона – птаха, містичну сцену зустрічі вовка і повстанця Вовкулаки, вони «працюють» на поглиблення психологічної складової твору. Водночас у романі присутні любові сюжетні лінії, вони акцентують на почуттях, які переживає герой, розкривають його образ не тільки як героя, але й як звичайного чоловіка, що прагне щирих почуттів. Містична сцена розкопування прапору Холодноярської республіки теж представлена автором у руслі саме поглиблення психологічності твору. Розпочинається вона як пошуки скарбу матеріального, а перетворюється на скарб духовний – холодноярський девіз «Воля України або смерть» та шевченків заклик «І повіє новий вогонь з Холодного Яру». Цю сцену В. Шкляр виводить тоді, коли бойовий загін Чорного Ворона уже налічує кілька осіб, коли інших отаманів арештовано. Промовисто виглядає й те, що через кілька сторінок письменник подає уривок із місячного звіту Черкаського окружного відділу ҐПУ Губернського відділу ҐПУ за червень місяць 1923 року: «3 июня имела место дерзкая бандитская выходка политического характера. Через село Сокирное, что в 15 верстах юго-восточнее г. Смела, ранним утром в открытую, совершенно демонстративно проехала конница из одиннадцати всадников, предположительно банды Черного Ворона, вооруженная карабинами и одним пулеметом. При этом бандиты громко распевали «Ще не вмерла…», а всадник, ехавший впереди, держал развевающийся черный флаг с надписью «Воля України або смерть» [3, с. 348–349].

Ще одна риса роману – надмір кривавих сцен. Читач мимоволі опиняється у полоні постійного емоційного напруження, співпереживання за долю героїв. Емоційне напруження посилюють і еротичні сцени у творі. Герої у романі живуть на межі – життя і смерті, майбутнього і минулого, та найважливіше – вони перебувають на межі людських можливостей, на межі пам’яті та безпам’ятства: про них намагаються не згадувати родичі, вони вимушені тікати від рідних домівок, щоб загубитися в

нетрях робочого Донбасу або за кордоном, змінювати імена. Більше того – їх існування всіляко заперечує офіційна влада, регулярно подаючи звіти про остаточне знищення так званих банд.

Містика, таємничість, емоційно-психологічне напруження, карколомні події і водночас документальна основа – В. Шкляр прагне зробити свій твір і цікавим для читача і – перетворює його на типовий приклад масової белетристики. Письменник за основу бере жанрову схему авантюрно-пригодницького роману та доповнює її історичними фактами і – перед читачем з'являється історичний авантюрно-пригодницький роман. Свого часу М. Бахтін показав, як авантюрницькі сюжети перетворюють під перед майстра – на прикладі творів Достоєвського. Чи вдається В. Шкляру розширити інтелектуальні горизонти свого повіствування так, щоб твір став інтелектуальним чтивом? Ні. Чому? Бо «Чорний Ворон» так і не вийшов за межі авантюрно-пригодницької тональності. У творі на перший погляд безліч голосів – офіційний «голос» документів ҐПУ, газетних статей тощо, голос автора, голос Чорного Ворона – отаман, голос птаха, який спостерігає за вчинками героїв. Однак інтонації цих голосів – однакові: тривожні, містичні, трагічно-розпачливі. Немає «різких і несподіваних переходів до внутрішньої полеміки, від полеміки до прихованого діалогу, від прихованого діалогу до стилізації спокійних житійних тонів, від них знову до пародійного оповідання і, зрештою, до винятково напруженого відкритого діалогу» [1, с. 235]. Більшість внутрішньо напружених станів отамана Чорного Ворона, в тому числі у тих випадках, коли він говорить від першої особи, – спокійні, вони швидше нагадують інтонації автора, аніж особистості, яка перебуває у вирі буремних подій. Такі ж інтонації – у розповідях від третьої особи, письменника. Це надає творові певної інтонаційної статичності: витримано-спокійна інтонація оповіді і про бій, і про інтимні переживання, і про офіційні події, таким же тоном подані роздуми герої («Ми таки відкопали його. Саме тут, у Скарбовому Яру…» [3, с. 324], «А тоді ми ще могли впоратися і не з такими зграями. Шарпали навіть частини регулярного війська, як от, приміром, спільно з отаманом Гонтою-Лютим в одному бою під Звенигородкою…» [3, с. 119] – такі та інші вспіти відкривають оповідь від першої особи – отамана Чорного Ворона. Такий стиль оповіді можна охарактеризувати протокольним, таким, щоб швидше повідомляє, але не прагне відтворити мовний світ героя, його душевні переживання, виражені через слово і у слові. Слово героя і слово про героя (мова автора) – однакової тональності, а відтак, подають закінчений образ і події, і персонажа, статичний, твердий і … холодний. Можливо, тому так дивує надмір емоційно-напружених кривавих сцен – немає «діалогу» слова і «протислова» (М. Бахтін). У самосвідомість отамана Чорного Ворона не проникає інша свідомість, немає зламу, протесту персонажа – він «рівний», як і його мовлення, без акцентних змін, синтаксичних зламів, повторів, обмовок і затягнутих фраз, немає зіткнення реплік і суджень. Саме внутрішньої, бо зовнішня присутня: В. Шкляр представляє, по суті, три сюжетні лінії – містичну (чорний ворон – птах), документальну (документи), художню (історія двох отаманів).

Ці ознаки чітко вказують, що роман «Чорний Ворон» відтворює за допомогою стереотипних прийомів, динамічно, але – стандартно – сюжет із подій періоду громадянської війни 1920-1930-х років. Це дозволяє класифікувати роман В. Шкляра як історичний, однак навіть таке визначення потребує уточнення – який саме історичний? Адже на кінець ХХ століття в українській літературі сформувалася розгалужена система жанрово-стильових модифікацій історичної романістики. Безперечно, письменник представив твір із цілком вірогідною документальною основою (вона навіть стала частиною художньої тканини тексту); в ньому присутнє випробування персонажа – і не тільки його фізичної міцності, але й його психологічної цілісності, морально-етичне випробування, вміння не зраджувати своїм переконанням, відстоювати власну позицію (саме на цих моментах акцентує один із варіантів назви твору – «Залишенець», той, хто залишився вірний своїм поглядам та не зрадив ідейним переконанням); у романі відтворено один із найскладніших конфліктів доби, який вплинув на історичну долю української нації упродовж ХХ століття; цікаво, що В. Шкляр відмовляється від кривавого показу протистояння антагоністичних сил, як це зазвичай притаманно історичним романам, навпаки – у «Чорному Вороні» йдеться насамперед про протистояння всередині однієї сили – української нації, розділеної на два табори – тих, хто пристосувався до обставин, і тих, хто вирішив стояти за свободу Холодноярської республіки до кінця; відповідно до концепції М. Бахтіна у творі проявилися виразні риси авантюрницького часу: герой ніби опиняється у «чужому просторі» своєї ж країни, в якому не знаходиться місця ні йому, ні його коханню, ні немовляті отамана Веремія. Таких рис можна виділити й більше, та найважливіша ознака історичного роману – це співвідношення художнього домислу і вимислу, яке, власне, й визначає, до якого із жанрово-стильових різновидів можна віднести твір. Так, С. Андрусів виділяє такі жанрово-стильові різновиди історичної романістики: історико-художній роман; художньо-історичний роман; художньо-документальний роман. Відповідно до цієї класифікації твір В. Шкляра можна віднести до художньо-історичної романістики, з огляду на те, що у ньому історична достовірність служить лише приводом для моделювання письменником нових сюжетних ліній, твір акцентує насамперед на долі Чорного Ворона, а отаманів із таким прізвиськом у часи громадянської війни було багато. «Літературознавча енциклопедія» за редакцією Ю. Коваліва визначає домисел як «різновид фантазії, логічно вмотивований здогад, процес остаточного освоєння осмислюваного матеріалу, не підкріпленого

прикладами» [2, с. 294]. Функції домислу – дофантазувати, додати деталі до того, що насправді існувало чи існує, вимисел – це фактично повне вигадування подій, описаних у творі. Для О. Білецького розрізнення цих двох понять є, по суті, розрізненням двох типів творчості: твори, засновані на домислі, максимально точно відтворюють історичну та життєву правду, ті ж, що засновані на вимислі, – це вільний лет творчої уяви, яка відривається від достовірних фактів. Проблема співвідношення вимислу і домислу в історичній романістиці стала предметом наукових студій Б. Мельничука, який стверджує, що домисел у порівнянні із вимислом виступає допоміжними засобом, він стосується деталей, штрихів твору, отже, менш істотного, однак і не малозначного. Однак сфера вимислу у XX столітті розширюється, й витоки цього явища – у особливому ставленні письменників до історії, минулого. Воно перестає сприйматися як цілком визначена даність, а трактується як можливий варіант розвитку подій, часто – лише версія, яка дійшла до наших часів, однак існують, мовляв, і події, невписані до літописів та історичних свідчень. Отже, історію можна домислювати, видозмінювати, зрештою, шукати інваріантну історію. Чи домислює історію В. Шкляр? І так, і ні. Свідчень про існування отамана із прізвиськом Чорний Ворон – безліч, очевидно, що таких людей було кілька. Водночас історія отамана Чорного Ворона від В. Шкляра – це художня версія біографії особистості, яка опинилася у вирі революційних подій. Тому в ній і присутні моменти, які можна класифікувати як вигадані, а не достовірні – скажімо, образ містичного чорного ворона птаха, знахарки, яка рятує йому життя, любовна сюжетна лінія тощо.

По суті, у романі В. Шкляра – велика кількість художніх прийомів: і зміщення часових просторів (документальна сюжетна лінія, і художня), і містичні сюжетні повороти, і психологічна лінія оповіді про духовний світ героя (хоча вона найменш виразна), і зміна точок зору (оповідь ведеться то від імені автора, то від імені отамана Чорного ворона, то «говорять» документи), і карколомні пригоди персонажа, і надмір кривавих сцен. Усе це створює ефект хаосу як життя героя, і хаосу як художнього прийому: герой – у вирі революційних подій, художній прийом – приголомшити читача. Саме таку функцію переважно виконують твори масової літератури – вразити, здивувати, пережити високе емоційне напруження, яке є швидше симулякром (імітацією справжніх емоційних переживань). Найважливіше, чого немає у романі «Чорний Ворон!» Василя Шкляра, – це рефлексія над вічною проблемою української нації: жити як vita minima чи як vita maxima. Автор настільки зосередився на авантюрно-пригодницькій лінії, що проблеми психоемоційного становлення отамана Чорного Ворона, зміни чи деформації його світогляду не відтворив. Зрештою, саме це не дозволяє віднести твір В.Шкляра до високої літератури, а класифікувати як авантюрно-пригодницький історичний роман, із такими ознаками:

- Гостра фабульна та сюжетна лінія;
- Поведінка персонажа не вкладається у межі звичних поведінкових схем, він здатний на неймовірні вчинки;
- Твору властивий елемент таємничості та містичності, який змушує читача переживати напружені емоційні почуття;
- Надприродне розв’язання конфлікту твору – це і напівмістична втеча отамана Чорного Ворона, і напівлегендарне його повернення в Україну в середині XX століття;
- Сильний, підкреслено героїчний характер головного героя – отамана Чорного Ворона;
- Екзотичні обставини життя та пригод персонажів – легендарний Холодний Яр, містичні сюжетні сценки зустрічі із вовкулаком тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Проблемы поэтики М. Достоевского / М. Бахтин. – М. : Худож. литература, 1972. – 470 с.
2. Літературознавча енциклопедія: в 2 т. / [авт.-укладач Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
3. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / В. Шкляр. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 384 с.

© Романенко О. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 26.06.10 р.